

ІГНАТ ЖИТЕЦЬКИЙ

О. О. ПОТЕБНЯ І ХАРКІВСЬКА ГРОМАДА В 1861—63 РР.

(Із щоденника та листування В. С. Гнилосирова).

Олександр Опанасович Потебня (1835.—1891), родом з Роменськ. пов. на Полтавщині¹, більшу частину життя свого перебував у Харкові і там він кінчив університета (1851—1856), учителював, а оборонивши в 1860 р. дисертацію „О нѣкоторыхъ символахъ въ славянскої народной поэзи“, був у харківському університеті за ад'юнкта, а потім за професора до самої смерті. В Харкові пройшла його й наукова, і громадська праця. Змалку він був людиною „книжною“, з половини 50-х років захопився українською етнографією та лінгвістикою (впливи Неговського, братів Лавровських²) і з того-ж часу самовіддано працював у галузях науки, не пориваючи звязків з українськими громадськими справами. З кінця 50-х років Потебня приятелював з гуртком харківських студентів, переконаних Українців (П. Лобко, О. Шиманов, І. Біликов, М. Жученко, Хв. Павловський, І. Паученко, С. Сукачев, І. Шам, В. Мова та ин.). Ми подаємо нижче деякі відомості про ці його молоді роки, користуючись уривками рукописного щоденника² однолітка й приятеля Ол. Оп-ча, Вас. Степ. Гнилосирова-Гавриша (народ. в 1836 р.) та їх обох листуванням у 1861—63 роках.

В перший раз В. С. Гнилосиров записує про Потебню 4-го січня 1861-го р. „Отъ 11 утра до 10 ночи пробыли съ дядей (так називали Онд. Левича Шиманова) у Ал. Аф. Потебни. Время проведено съ пользой и удовольствием. Въ хозяйнѣ нашли пріятнаго собесѣдника, теплую, живую, южную натуру—личность вполне симпатичную. Много было затронуто очень живыхъ и новыхъ вопросовъ. Ал. Аф. распространялся съ большимъ жаромъ и обнаруживалъ разностороннюю начитанность и глубокой природный смыслъ, окрыленный дѣльнымъ научнымъ пониманіемъ и знакомствомъ съ европейскими литературами“³. 29-го січня Г-в з приятелем Шимановим знову одвідали Потебню. Надійшов і ще дехто з молоді. Розмова спершу точилася про заснування приватної каси взаємодопомоги педагогам Харкова; а далі — „заговорили о пѣсняхъ, — и тутъ Ал. Аф. воодушевился, вытасилъ цѣлую кипу бумагъ, испещренныхъ родными и германскими пѣснями, нашлось нѣсколько мотивовъ, записанныхъ по нотамъ, тоже вспомнилось не мало—и начали сообща запѣвать. Затѣмъ Ал. Аф. заговорилъ, что недурно образовать вокальный хоръ изъ народныхъ пѣсень между студентами, и по крайней мѣрѣ, хотъ этимъ путемъ подѣйствовать на развитие эстетическаго вкуса въ простомъ народѣ, положимъ, хотъ въ земскихъ воскресныхъ школахъ. Оно было очень кстати, тѣмъ болѣе, что ходили слухи о циркулярѣ, запрещающемъ общія бесѣды въ воскресныхъ школахъ. Вообще, вечеръ до 10 ч. былъ проведенъ *avec grand plaisir*“⁴. — Про клопоти за організацію хорів

¹ Батько його, Опанас Юхимович був роменський землевласник.

² Відділ рукоп. Всенар. Б-ки України, I, № 354; текст друкований, — автентичний писаному.

³ „Щоденник“, ст. 19.

⁴ Ibid., стр. 38.

Потебня й через рік писав В. Гнилосирову листа, коли вже розсипався студентський хор у Харкові, а склався гарний бурсацький (з семінаристів) хор, і Ол. Оп. чарувався в ньому: „Голоса такіе, какихъ вы здѣсь, конечно, не слышали и пѣсень больше знаютъ, чѣмъ студенты“¹.

13 березня 1861 р. в щоденнику записав Гнилосиров: „Передъ вечеромъ я зашелъ къ Ал. Аф. Потебнѣ и просидѣлъ у него часовъ до 11 вечера... Толковали о воскресныхъ школахъ вообще и о проєктѣ, представленномъ нѣкіимъ Баллинымъ² въ пользу изученія народа и распространенія грамотности. Заговорили о толкованніи свящ. книгъ и естествен. философіи. Я ему сказаль, что досталь Бюхнера... Ал. Аф. замѣтилъ, что онъ знаеть нѣсколько сочиненій гораздо удовлетворительнѣйшихъ, но почти всѣ на нѣмец. (яз.)“. 8 червня Гнилосиров занотовує, як увечері зійшлись до нього й Шиманова, що разом мешкали, харківські молоді Українці — Баговський, Зарубин, Одарченко й Потебня на товариську учту та бесіду, і вже тільки о пів на другу вночі розійшлись. „Теплий парень, записує Г-в,—спасибі ёму; ніякъ не переслухаешъ ёго, як піде балакаты; до пісень ажъ труситця, бо певно зна в них силу“³.

В. С. Гнилосиров не кінчив ще університету, як припало йому заробляти хліб і, по тому, як склав він учительського іспита, податись учителем до міської повітової школи в Охтирку, Харківської губерні. Потебня допомагав йому в клопотах і підтримував зносини з приятелем. На літо 1862 р. задумав Потебня зробити подорож то пішки, то на возі по українських усюдах⁴. Лагодитися почали ще з ранньої весни, і Потебня писав у 10-х числах березня до Гнилосирова: „... До діла б було мені, коханий земляче, обїхати або й пішки обїйти якусь невелику частину України та придивитись і прислухатись до народного життя й мови. Тепер ось намірились ми іхати літом (як що несподіване не завадить) у двоєх із Чириковым, а васъ третєго просимо до товариства. Сами знаете, що васъ намъ дуже треба, бо и я змалку усе ізъ книжками возився, а до простого чоловіка и слова сказати не вмю, и вінъ (харк. приятель Чириков) увесь свій вікъ у городі пробувавъ. Грощей якъ буде у насъ ізъ півтораста карбованців, той Богу дякувати: и самъ знаю, що не багато, та білшого довго дожидатця. Куди іхати и самъ ще не знаю... Пішіть же, будьте ласкаві, що ви обѣ сѣму думаете, бо хоть до літа ще багато води утече, та треба намъ знати вашу думку загоді... Чи не можна б купити мені в Ахтирці сорочку хорошу мережану ізъ маленькимъ комиром?... Треба б мені було и свити... Штани сині китайк. я собі і тут пошив“⁵. В. Гнилосиров приєднався до мандрівників і про згоду одписав їм. Потебня 11 травня повідомляв: „Приїдемо до вас у Ахтирку 5 або 6 Іюня. До 10 можемо у васъ тамъ подождати... Пишіть, чи не треба вам чого з Харкова? Може книжок у вас не багато?“⁶ Я уже не сподівався ізъ Вами іхати, бо мене се літо мають послать за гряницю. Теперъ же розсудив, раз—що свого слова цуратця не приходитця, а друге, що поки бумага зъ Петербурга приїде, можна поїздивши та і до дому вернутця. Буває так, що и передумають“. Харківці спізналися. В щоденнику В. Гнилосиров записує, що тільки 18 червня „заїхали за мною в Охтирку

¹ Від. Рукоп. ВБУ, III, № 4057.

² Харківськ. мешканець, радикал того часу, видавець збір. україн. пісень.

³ „Щоденник“, ст. 50, 83.

⁴ Подібну подорож по Харківщині й Волинському краю літом 1861 р. вже одбули Гнилосиров з братами Он. та Ів. Шимановими.

⁵ Від. Рукоп. ВБУ, III, № 4058.

⁶ В подорожі по Україні В. Гнилосиров з приятелями завжди брали чимало українських книжок, щоб продавати й даремно розповсюджувати їх. Див. „Пять дней Харьк. студента“ (В. Гавриша) в „Основі“, 1862, № 9.

Ал. Аф. Потєбня и Чириков.... Тепло встрѣтились, побесѣдовали, закусили, вечеромъ съѣздили на Ворскло, скупались¹. Те-ж саме було й на другий день; ввечері всі троє опинились у охтирського приятеля, де між иншим дуже пройняли Г-ва слова й музика, яку дириговав Потєбня на флют-гармонії до російської пісні „Что селезень смутенъ, невѣсель“; а через день мандрівники виїхали з Охтирки в напрямку на Полтаву¹.

На жаль, ми не маємо докладних записів про подорож Потєбні з Гнилоосировим та Чириковим. З 23 до кінця червня вони перебували в Полтаві, де бачились з міськими Українцями (Д. Пильчиковим, В. Куликом, Локощенком, Мокржицьким та ин.) та вели переговори з громадянами радикального напрямку. Про відвідування українських громадян є цікавий запис у В. Гнилоосирова: „Щербакъ и по его примѣру Бабанинъ отдали землю и усадьбы крестьянамъ безъ всякаго возмездія. Идея этихъ господъ (полтавських радикалів того часу)—крайняя ассоціація. Ратникомъ социализма на литературномъ полѣ, по словамъ ихъ, „Современникъ“. Чернышевскій и, вѣроятно, Некрасовъ—члены партіи. Они говорили о себѣ: мы не „Великорусы“, ни „Молодая Россія“, ни „Земская Дума“—девизы довольно сильныхъ сѣверно-русскихъ партій въ революціонномъ духѣ. Кулишъ говорилъ, что партія нашихъ гостей довольно сильная и вліятельная. Имъ хотѣлось знать, что дѣлается въ Южной Руси, и съ этою цѣлью они будутъ въ Харьковѣ и Кіевѣ. Въ Харьковѣ жалкій представитель ихъ направленія Баллинъ... Одно изъ важныхъ условий, предложенныхъ нашими парламентарями—литературная поддержка съ ихъ стороны украинскаго вопроса, положимъ, хотя въ „Современникѣ“ и невмѣшательство въ наши дѣла, вопреки чужеземной почвы (sic!); въ противномъ случаѣ и ихъ труды будутъ пухѣ. Правительство насъ будетъ давить кацапами, а кацаповъ нами“².

Мандрівка далі розладилася, мабуть, з приводу закордонної університетської командировки Потєбні, бо 2 липня, коли П. О. Кулиш прибув до Полтави, то уже не застав його там, а взяв адресу батька Ол. Оп-ча до Ромна, де мав побачитися з Ол. Опан. А під кінець літа 1862 р. Потєбня вже подорожував за кордоном.

Через рік тільки одержав В. Гнилоосиров від Чирикова адресу приятеля на Прагу Чеську з такою припискою: „П. Лавровскій (проф.) сообщаетъ его (Ол. Оп-ча) желаніе возвратиться (изъ Австріи) домой раньше положеннаго срока (на два роки), даже осенью нынѣшняго (1863-го года). Что побуждаетъ его уменьшитъ время пребывания своего за границей, онъ самъ не объясняетъ, а потому всякія предположенія на этотъ счетъ бесполезны“³. Ми не зробимо, гадаємо, помилки, якщо таємність цю пояснимо злою пригодою з братом Ол. Опан-ча Миколаєм, який прийняв участь і загинув у польському повстанні 1863 р. У всякому разі, Потєбня в серпні цього-ж таки року проїхав уже з-за кордону до Петербургу. Чи не випало йому там давати урядові неприємні „тлумачення“ з приводу справи його брата? В. Г-в все-ж таки завчасно поспів ще 15 червня послати листа до Праги, де між иншим повідомляв Ол. Оп-ча про пересилку з Харківщини грошей М. І. Костомарову, про видання українських народніх книжок, про випадки проти Українства Говорського в „Вѣстн. Ю.-З. и Зап. Россіи“ та про інші українські справи⁴.

Останній запис В. Гнилоосирова про Потєбню в цьому році 23 — 24 листопада зроблено такий: „Ал. Аф. передавъ свою книжку „Мысль и

¹ „Щоденник“, стор. 502—503.

² Ibid., стор. 501—502.

³ Від. рукоп. ВБУ, III, № 4090.

⁴ Ibid., III, № 4091 (чернетка листа В. Г-ва).

языкъ“ з надписсю „Коханому землякові“..... (і) патрет ёго, підписаний въ Петербурсі 23 Августа 1863; з другого боку написано:

„Ой порісь ромень съ тиномъ урівень,
А рава та й по облозі;
Ой нема, нема правди ні въ кому,
Тільки в єдиному Бозі.

З народнєї письні, записаної Костомаровим.—Далі каже землякъ, що: „на карточкѣ по вашему слѣду написалъ два стиха изъ народ. пѣсни. Костомаровъ, записавшій ихъ, не понимаетъ самъ. Я такъ понимаю: нікчемне зілля зъ тиномъ рівняється, а шовкова трава—по облозі, де її скотъ витолочить,—такъ на світі діється; тимъ то говорять, що нема в світі правди. Въ Галиції поють—

„Шкодá трави шовкової сѣму облогові;
Шкодá мене молоді сѣму дуракові“.

Значить трава на облозі лишня, чи що? Мнѣ полюбился этотъ стишокъ, и я его часто повторяю, вспоминая про свои невзгоды¹. „Невзгоды“..... Чи не „шовкова трава“—загнулий брат Ол. Оп-ча, якого він вельми шанував і за долею його довго сумував?

Спомини про Потебню подають нам постать людини переважно суворой, непохитної вдачі, гострої філософської та методично-наукової думки. Гадаємо, що обмежене завдання вище наведених уривків із спогадів і листування небіжчика ми виконали, якщо досить зауважили ще й інші риси вченого громадянина з чулим серцем і молодим захопленням українськими справами.

¹ Далі в листі Потебні була програма галицького видання „Меті“, що її переслала Петербурзька громада до Харкова, та заклик до кореспондування з України „Слову“ львівському чи „Меті“. Див. „Щоденник“, I, 354, стор. 186.